

Jakab Dénes Barna

Területiség és deterritorializáció. A terület mint a társadalomelméletek vezérfonala

Köztudott, hogy a globalizációnak mind ez idáig hiányzik egy egységesen elfogadott meghatározása. Ahhoz viszont, hogy a globalizáció, de akár az európai integráció fogalmai ne váljanak elcsépelet kifejezésekké, ne kínáljanak könnyű célpontokat a szkeptikusok számára, mélyebbre kell ásniuk. Egészen azokig a logikai, episztemológiai és szociológiai alapokig, amelyek megvilágítják a társadalmi átalakulás értelmét. A térbeliséggel kapcsolatos társadalomelméleti kutatások ezt az űrt igyekeznek betölteni azzal, hogy a gazdaság, a politika, a kultúra különutas megközelítései helyett egységes interdiszciplináris perspektívát vázolnak fel a szemünk előtt zajló globális társadalmi átalakulás megértéséhez. Mivel a zárt tér elméleteinek komoly hagyománya van, ezért a nyitott térstruktúra „legitimizálásába” is energiákat kell befektetnünk ahhoz, hogy a társadalmi teret ne „panoptikumnak”, az eufemisztikusan cseppfolyósnak tartott társadalmi viszonyokat egybetartó „konténernek” vagy ablak nélküli „monásznak”, hanem rétegzettnek és nyitottnak tekintsük, amelyben az értelmes cselekvés, a társadalmi, sőt a politikai közösségek új formái is megjelennek.

*

*„S mi, nézők, mindig, mindenütt a minden / felé fordulunk, soha kifelé! / Elönt a sok. Rendezzük.
Szétesik. / Újra rendezzük. S mi is szétesünk.”*

(Rilke: *A nyolcadik elégia*)

Amióta az utóbbi évtized társadalomtudományos érdeklődésének központjába a globalizáció került, felmerült annak az igénye is, hogy a társadalmi mélystruktúra átalakulásaként felfogott változást »alapfogalmaira« vezessék vissza. Ebben az érdeklődésben megjelenik az olyan elméletekkel szembeni elégedetlenség, amelyek a társadalmi világot kizárólag a gazdasági folyamatokból építik fel. Felsejlett ugyanis, hogy a globális változások nem magyarázhatók kielégítően a centrum–periféria, a migrációkutatások taszítás–vonzás, a klasszikus közgazdaságtan hiány–többlet, sem a neomarxista termelés–fogyasztás sémáiban (Appadurai 1996: 32). Ettől fogva a *tér* és a társadalom kapcsolatát firtató makroszociológiai vizsgálódá-

sok különös tekintélyre tettek szert. Az, hogy a tér egyfajta vezérfonala, akhilleuszi pontja a globalizációértelmezéseknek, még akkor is vitán felül áll, ha máskülönben túlzónak tartanánk Peter Taylor (1996) ama kijelentését, hogy mind ez idáig a tér fogalmát igazságtalanul mellőzték a társadalomtudományok, szemben az időével.

Az alábbi írásban azt a sokat, de sokszor felszínesen emlegetett megállapítást szeretném megvizsgálni, hogy a globalizáció a *deterritorializációt*, a társadalmi folyamatok világméretűvé válását, az egyedi és elszigetelhető helyszínektől való eloldódást jelenti. Ehhez írásomban a konstruktivista és institucionalista feltevésekre támaszkodva rámutatok azokra a támpontokra, amelyek környezetében elhelyezhető e két viszonyfogalom és valóságértelmező paradigma, a területiség és a deterritorializáció. Látni fogjuk, hogy a teret önálló entitásként elképzelő kutatók az ismert szilárd/folyékony, zárt/nyílt, hierarchikus/hálózati, területiség/deterritorializáció fogalompárokban gondolkodnak.

Tévednénk viszont, ha az újdonságot e dichotómiák tételezésében keresnénk. Fontosabb, hogy időközben mind az emberek *gondolkodásmódjában*, mind pedig a tudományos adatgyűjtési stratégiákat közvetlenül meghatározó *módszertanokban* megizmosodni látszik a deterritorializáció mint olyan új paradigma, amely a karteziánus társadalmi térrel és a vesztfáliai állammal jellemezhető hagyományos territoriális paradigmát készül felváltani. Mindkettő lényeges fordulatot takar, amit önmagában is a változás jeleinek tekinthetünk. Mivel nem érdemes mereven szétválasztani vagy összemosni a társadalmi és a mentális tényeket, be kell látnunk, hogy ez utóbbiak a szociológia póre tényeivel együtt formálják a valóságot. Vagyis a tér hétköznapi megélése, tudományos és politikai narratívái, talán művészeti ábrázolása is hasonlóan fontos mozgatóerők, mint a demográfiai, a gazdasági, az ökológiai kényszerek. Ez a kölcsönösség egyaránt érvényes a hagyományos területi világrépre és a deterritorializáció új paradigmájára is. E kölcsönhatás a „mérnöki” tervezés különféle szintjein jól megmutatkozik, a nemzetközi rezsimek és uniós intézményépítésekől kezdődően a regionalizációig, a területfejlesztés, a városrendezés, sőt a munkahelyi terek kialakításának folyamataiig is, mert az emberiség, inkább, mint valaha, igyekszik jövőjét alaposan megtervezni.

– *A földrajzkönyvek – mondta a földrajztudós – a világ legértékesebb könyvei. Nem avulnak el soha. Fölöttébb ritkán fordul elő, hogy egy hegy megváltoztassa a helyét. Fölöttébb ritka dolog az is, hogy egy óceánnak kiapadjon a vize. Mi csak örök dolgokat írunk le.*

– *De a kialudt vulkán egyszer csak működni kezdhet – szólt közbe a kis herceg. – Mit jelent az, hogy »múlékony«?*

(Saint-Exupéry: *A kis herceg*)

Az újkori politikaelmélet bevett felfogása szerint az állam az ember egyéni képességeihez mérten átfoghatatlan kiterjedésű és tágas területeken lakó polgárok szervezete, amelynek egységes, hierarchikusan felépített, központosított döntéshozatali eljárások kölcsönöznek szilárdságot. A területiség ilyenfajta elképzelése mögött fáradtsággal csiszolt fogalmi apparátus áll.

A területet az erre reflektáló szerzők hasonló módon kompakt egységeknek, *államterületnek*, a társadalom tulajdonképpeni keretének tekintik. E felfogás gyökere a kiterjedt test *karteziánus* természetfilozófiájából ered, amely a testi létezők (*res extensa*) egyetlen lényegi tulajdonságát emeli ki, éspedig a térbeli kiterjedést. Descartes *A filozófia alapelveiben* a te-

ret egységes vonatkozási rendszerként képzei el. Ebben a folyamatos térben a tárgyak diszkkrét – egymástól elkülönült – entitások. Mivel a mozgást, a távolságot ugyancsak a kiterjedés és az egymásmellettség objektív ismérvei határozzák meg, a háromdimenziós térben elképzelhetetlen, hogy ha a távolabb lévő tárgyakhoz óhajtunk eljutni, ne kelljen áthatolni más közelebbi tárgyakon, helyeken. A tárgyak úgymond kiszorítják egymás ugyanarról a helyről.

E természetfilozófiai elképzelések a politikai gondolkodásban sem maradtak visszhang nélkül, amely az államokra alkalmazta a mechanika fenti szabályait. Ezért mondja Herz (1959), a nemzetközi kapcsolatok szakértője, hogy az államok „kemény héjú” entitások, és területük legfontosabb jellemzője az exkluzivitás. A jog, a politika, a gazdaság alapfogalmai: a tulajdon, a szuverenitás, a biztonság vagy a nemzetgazdaság is ebből a *kizárólagosságból* származnak, ehhez tartalmilag hozzá semmit sem tesznek – fogalmazza meg Herz a tér elsődlegességének és vezérfonal mivoltának egyik tézisének. Az egyes és az általános viszonylatából kibontva végtére Hegel is ugyanezt mondta el a *Jogfilozófia* elvont nyelvén.¹ A történeti szociológus, Elias (2004 [1939, 1982]) úgy látja, hogy a kizárólagosságot a mai kupameccsekhez mérhető versenyhelyzet termelte ki, amelyben a győztes végképp leszámolt az ellenféllel, a feudális anarchián felülkerekedő, az erőszakot és más közjavakat is monopolizáló államszervezet így lehetetlenítette el a vetélytársak visszatérését a hatalom porondjára.

Miután a szuverén állam megszerzi a terület fölötti katonai uralmat, a hatalom befelé irányul, célja a társadalom meghódítása. Ez a magyarázata annak, hogy a területi államot Giddens és még annyian mások tárolónak, *tárolóedénynek* (*container*) tekintik, amely mintegy magába zárja a – *horribile dictu* – máskülönben szétfolyó társadalmi folyamatokat.² Foucault ismert hasonlata egyenesen *börtönként* képzei el a területiség elvére berendezkedett társadalmat. E modell alapjait Foucault Jeremy Bentham panoptikus börtönére alapozta, melyet az állam és a társadalom szintjére terjesztett ki. A csillag alakú börtön térbeli felépítése kivételes megfigyelői és hatalmi pozícióba helyezi az őrt, hiszen a kialakult sajátos elhelyezés olyan egyoldalú viszonyt létesít az őr és a megfigyelték között, amely funkcionálisan is szavatolja a hatalom hatékony működését. Ez az elv azt diktálja, hogy az olcsó, hatékony és diszkkrét ellenőrzés végett a tömeget a lehető legapróbb részekre kell felosztani, mindegyik individuumot egy ilyen tércellába kell beállítani és el kell rekeszteni: ahhoz, hogy ez működjön, „kerülni kell a csoportokra szakadást, fel kell számolni a kollektív képződményeket, meg kell vizsgálni a zavaros, feltűnő vagy bujkáló tömegességet” (Foucault 1990 [1975]: 195).

Más makroszociológiai elméletek is abból az elképzelésből táplálkoznak, hogy az államterületnek, mint a tér kitértetett formájának meghatározott funkciói vannak. Míg az *egyéni-központú* társadalomföldrajz vagy szociológia a teret „környezetként” és „lehetőségként” (Silverston és Starr 1990) vagy „interakció struktúráként” és „diskurzusként” (Thrift 1996),

1 Az állam „legsajátabb mozzanata – igazi végtelensége mint minden végesnek eszmeisége benne –, az az oldal, amelyben a szubsztancia, mint az abszolút hatalom minden eggyessel és különlegessel szemben, az étellel, tulajdonnal és ennek jogaival, valamint tágabb körökkel szemben, ezek *semmisségét* (kiemelés J. D.) létezésre juttatja és tudatosá teszi” – fogalmazott Hegel. Szerinte az állam, mint *magáért való* lét, magába szippantja az egyének, a civil társadalom és a korporációk különlegességét, és ezáltal egységgé válik. Ám ezzel az egyesítő mozzanattal az állam maga is különlegessé válik az államok társadalmában, és kizárólagos lesz: „Az egyéniség, mint kizárólagos magáért való lét megjelenik, *mint viszony más államokhoz*, amelyek mindegyike önálló a többivel szemben”. Lásd Hegel (1971: 321–343. §).

2 „A nemzetállam egy lehatárolt hatalomtároló (*power-container*), amint az kifejttem, a modernitás legjelentősebb hatalomtárolója” – mondja Giddens (1987: 120). A metaforát többek között Gottmann (1973) és Sack (1986), s újabban Taylor (1994) is használták.

vagy egyszerűen csak erőforrásként fogja fel, addig a szerzők egy másik csoportja a *kollektív cselekvés* logikájából kiindulva azt a biztonsági szükséglet felől ragadja meg. Ez utóbbiak csoportjához tartozik Robert Sack, aki a határmegvonást és az ellenőrzési funkció gyakorlását teszi meg a területiség lényegének. A területiség, mondja Sack (1986: 19), „az egyének vagy a közösségek azon kísérlete, hogy meghatározzák, befolyásolják vagy ellenőrzik az embereket, a jelenségeket, a viszonylatokat” a klasszifikáció, a kontroll és a kommunikáció hármas eszköztársaság révén. Ez utóbbi megközelítés mindenekelőtt Max Weber szellemiségét tükrözi, és a politikai tudományok mellett a nemzetközi jog is sajátjává tette. Ilyenformán Kelsen (2001 [1934]) az állami kényszerrend materiális és territoriális érvényességi körén keresztül határozza meg az állam hatásköri felségjogát. Az individualista és a holista szemléletmódok közötti szembenállás nem feloldható. Erre utaló jeleket például Gottmann (1973) írásában találunk, aki arra figyelmeztet, hogy a terület e két funkciója között folyamatos konfliktus és kölcsönhatás van. Ezt ő az *elszigetelődés* és az *interdependencia* közötti ingamozgással szemlélteti, hiszen egy közösség a biztonsági szükségletének kielégítése után hajlamos nyitottá válni a kifele mutató, vagy onnan érkező lehetőségek irányába.

A területiségre vonatkozó explicit vizsgálódások azért még hosszú ideig vártak magukra. A kérdés egyik kutatója, Baldwin (1992: 214) a 19. század végén alkotó jogász Bluntschli és a morálfilozófus Sidgwick munkásságához köti a tér és a társadalom elválaszthatatlan összetartozásának, a politika területi dimenziójának felfedezését és deklarációját. Ettől fogva viszont a területiség funkciójáról egyre elvontabb elméletek születtek, sőt megjelentek annak metaelméletei is. Ez utóbbiakban immár nem pusztán a tér és a társadalom kapcsolatát fejtegetik, hanem önálló életre kel bennük a társadalmi tér. A legeslegújabb fejlemény ebben a vonatkozásban a logika talán legfiatalabb, az időlogika mintájára megalkotott ágazatának, a *térbeli logikának* a létrehozása. Ennek célja az, hogy tetszőleges tárgyak térbeli viszonyainak leírására a térbeli logika axiómákkal, individuumváltozókkal, szintaxissal rendelkező elsőrendű logikai nyelvet alkosson. A térbeli logika legfontosabb teljesítménye e terminusok axiomatizálása, és azoknak a logikai predikátumoknak a meghatározása, amelyek a térbeli viszonyokba ágyazott tárgyról egyáltalán állíthatók (Smith 1996; Varzi 2007).³

A társadalmi tér önálló *szubsztanciáivá* minősítésének hátránya, hogy a terület olyan megmásíthatatlan természeti adottsággá válik, amely hozzáférhetetlen a tervezés számára. Ilyen értelemben nevezi a nemzetközi kapcsolatok egyik strukturalista szaktekinetélye (Waltz 1979) az államokat „hasonló egységnek” (*like unit*), amelyek a Föld bármely pontján, a történelem bármelyik pillanatában egyenként azonos funkciókat látnak el, éspedig, önmagukra utalva, ösztönösen egyetlen céljuk a túlélés. Ebben a leírásban könnyen ráismerhetünk a mechanika szabályainak engedelmeskedő területi államra, amelynek különféle példányai között Waltz elképzelése szerint csupán a rendelkezésükre álló erőforrásaik mértéke alapján lehet különbséget tenni. Egy ilyen, az állam fölé rendelt hatalmat nélkülöző, „anarchikus” világrend „szabályai” szerint az erősebb a nagyobb, amely elpusztítja, legalábbis uralja a kisebbet, amelynek egyetlen eszköze az erőegyensúlyi játszma által felkínált

3 A térbeli logika leggyakrabban alkalmazott primitív terminusai, predikátumai a *részség* (*parthood*), az *összefüggés*, a *hely*, az *átfedés*, a *kereszteződés*, az *összefüggéstelenség*. Nyilvánvaló, hogy az államcentrikus társadalmi-politikai valóság inkább csak kullog a logika által felvázolt *lehetséges világok* után. Ezért a komplex (nyitott, egymást átfedő) térszervezeteknek és a térbeli logikának nincs közvetlen államtani alkalmazása, inkább az ökológia, a közlekedés, a közigazgatás területein jelennek meg.

szövetség. Egy másik sokszor hivatkozott naturalista álláspont (Ardrey 1960) a társadalmi teret az etológiára vezeti vissza. Eszerint az állam, a tulajdon, a jog intézményei az égvilágon semmiben sem különböznek az állatok által kijelölt és védelt területektől. Lényegében ehhez hasonló ismeretelméleti köntösbe csomagolt rafináltabb érvek jelennek meg Piaget kognitív pszichogenetikus elméletében,⁴ vagy Grosby (1995) „transzcendentális” elméletében.

A területiség ezen uralkodó gyakorlatának tudatosítását a „módszertani territorializmus” tudományelméleti kritikája kísérli meg rendszeresé tenni (Taylor 1996; Scholte 2005). Programjuk párhuzamos a „módszertani nacionalizmus” (Wimmer és Schiller 2002) hasonló irányultságú programjával, sőt mondhatjuk, saját kérdéskörére alkalmazta annak paradigmaellenes ellenvetéseit. E meggyőződés magva az, hogy a területiség, akár a nacionalizmus is, olyan átfogó paradigmákat intézményesített, amelyek szelektálják a problematizálás lehetséges módjait, meghatározzák a mindenkori felvethető kérdéseket, eldöntve, mi számít tudománynak egy korszakban, és mi esik túl annak határain, amire fölösleges figyelni. „A területiális módszer fogalmakat és kérdéseket fogalmaz meg, hipotéziseket állít fel, empirikus adatokat gyűjt és értelmez, következtetéseket von le, mindezt egy területiális tér rendszerében. Ez a habitus az uralkodó módszertanban annyira megrögzött szokásnak számít, hogy a legtöbb társadalomtudós önkéntelenül is reprodukálja ezeket” – fogalmazza meg Scholte (2005: 26) a paradigmán túli gondolkodás elsődleges nehézségét. A módszertani nacionalizmus és territorializmus elképzelései szerint a társadalom alrendszerének határai – Prokrasztész ágyaként – éppen ott érnek véget, ahol az állam határai, ezért a tudományoknak az állam által előállított valóságot kell kutatniuk, és megfordítva, minden empirikus jelenséget előbb-utóbb valamilyen állami megnyilvánulással kell összefüggésbe hozniuk. A társadalomnak az államtól való ilyenfajta függővé tétele azt is feltételezi, hogy ez utóbbi mindig létezett és létezni fog.

A rendszerek kora elmúlt. Amikor az európai államiság korszaka, háromszáz évvel ezelőtt, felfelle ívelt, pompás gondolatrendszerek keletkeztek. Ma már nem lehet ilyen építményeket alkotni. Ma már csak a történelmi visszaillesztés lehetséges...

(Carl Schmitt [2002 (1932, 1963): 13])

A viszonyt, nem a teret javasoljuk a területiség alapjául. Ezért a fizikai és a nem háromdimenziós terekre tekintünk úgy, mint amelyek – különféle szinteken és a láthatóság különféle fokain – egymást átfedik és kapcsolattal vannak felruházva.

(Andrea Brighenti [2006: 85] – *A terület, mint viszony és a jog, mint terület*)

A naturalizmus merevségével szemben a tér és a társadalom kapcsolatának történelmi esetlegességét, illetve társadalmi eredetét, formálhatóságát kell kiemelnünk. Ezt a látásmódot a társadalomelméletben egyrészt azok a történelmi institucionalista, történelmi szociológiai is-

4 Piaget szerint a tárgyak osztályozásának a *típus* és a *hely alapján* történő módszerei alakulnak ki az ember pszichikai fejlődése során. Sack (1986: 21–22) ezzel kapcsolatos észrevétele az, hogy az államcentrikus ideológiák ki-mondottan az utóbbira hagyatkoznak, aminek okát a magyarázat ökonomikus jellegében keresi. Például ahogy a szülők sem kívánják, nem is képesek felsorolni, milyen dolgok fölött óhajtanak hatalmat gyakorolni saját lakásukban, ugyanúgy az államnak is könnyebb, ha hatalmát az államterület teljessége fölött deklarálja, uralma alá vonva a társadalmi viszonyok egészét.

kolák képviselik, amelyek a területi államszervezet kialakulását partikuláris történelmi fejlődés következményeként szemlélik.⁵

A másik látásmód a társadalmi konstruktivizmusé. A determinizmus és a funkcionalizmus alternatívájaként a konstruktivizmus a társadalomföldrajztól a geopolitikáig a politikai földrajz több ágazatában gyökeret vert. Például a terület Häkli (1994: 25) szerint a „sokféle gyakorlatba és történelmi kontextusba beágyazott társadalmi tevékenység”, egy „fel- és lekapcsolható stratégia” (Sack 1986: 1). A konstruktivisták szerint a terület több mint az üres tér, létre kell őt hozni, ez a folyamat pedig részesele a tetszőlegesen alkalmazható emberi stratégiáknak. A területképzési, határmegvonási stratégia lényege könnyen félreérthető, ha azon pusztán valamilyen egyéni akarat közvetlen megtestesülését értjük. A területképzés inkább a *kollektív emberi célok és motivációk* világába tartozik. Ebben a tekintetben kijózanító Giddens (1984) munkássága, aki szerint a tér a társadalmi folyamatok kibontakozásának, saját szavával: *strukturálódásának* a kerete. A strukturálódás nála egy hosszú távú, esetleges következményeket eredményező folyamat, amelyben objektív tényezők is szerepet játszanak.

Az ide vonatkozó kutatások (Kratochwill 1986: 28; Ruggie 1993: 148–152; Hooghe és Marks 2003: 236) időközben csoportosították e stratégiák fajtáit. Eszerint egy társadalmi szabályrendszer lehet *területi* és *nem területi* alapú egyaránt. Ez utóbbi példajaként említhetők a vérségi alapokon szerveződő archaikus társadalmak. A területi alapon szerveződő társadalmak továbbá aszerint, hogy rendelkeznek-e rögzített határokkal, lehetnek *nyitott* vagy *zárt* társadalmak. Ilyen nyitott társadalomnak tekinti a nomád társadalmakat. Továbbá, a viszonylagosan zárt társadalmak felépülhetnek a *kölcsönös kizárás* szervezőelve alapján, vagy ennek ellentéte, az *egymást átfedő, rétegzett* rendszer formájában is, amelyre az európai középkor a jellegzetes példa. Ehhez hasonlóan, a területi és a nem területi közötti fokozatos átmenetet Duchacek egy tizenegy pontos, úgynevezett „területi szervezési skálán” szemlélteti, amivel a politikai államszervezési modelleket rangsorolja, kiszélesítve a kormányzati formák típusait.⁶ Ehhez hasonló az a skála, amelyen Rokkan (1999: 119) a periférikus térségek alárendeltségi fokát rangsorolja.⁷ A nemzetközi kapcsolatokban Daniel Deudney alkot skálát a

5 Rokkan (1999) nagy ívű geoetnikai, geopolitikai és geoökonómiai modellje egészen a Római Birodalom felbomlásától az európai nemzetállamok létrejöttéig, az azokban létrejövő sajátos törésvonalak kialakulásáig követi nyomon az eseményeket. Hasonló szándék vezérelte a neoweberiánus iskolát, amelynek egyik tagja, Mann (1986) amellet foglalt állást, hogy a társadalmak többszintes, egymást átfedő és keresztező térbeli és társadalmi hatalmi hálózatok, amelyeket a kommunikáció, a terület ellenőrzése és a logisztika fejlődésének függvényében vizsgál. Az institucionalizmus problematizálási módját Spruyt (1994) alkalmazza a leginkább, aki századokon keresztül követi nyomon azt a szelekción folyamatot, amely során a területi állam kiiktatja a birodalmi, a konföderációs és a városállami vetélytársait.

6 A szerző az erőstől a gyenge irányába haladva a következőket említi: a totalitárius központosítás, a tekintélyelvű centralizmus, a pluralisztikusan szerveződő egységállam, a közepesen decentralizált egységállam, az erőteljesen decentralizált egységállam, és középen a tiszta föderalizmus. Ettől fogva a territorialis kapocs tovább lazul, a további átmenethez tartozik a föderalizmus felé tartó formális konföderáció, az állandó regionális szervezetek és közös piacok (EU, Amerikai Államok Szervezete), a nemzetközi kormányközi szervezetek (mint például az ENSZ és annak szakosított intézményei), a szuverén államok állandó szövetségei, és átmeneti szervezetek vagy szövetségek. Ez utóbbiak a skála leginkább decentralizált politikai egységei (Duchacek 1986: 113).

7 Mindegyik alrendszeren belül négy érték van a nulla és a három között. A katonai-közigazgatási szféra áthatalolása a perifériába távoli terület esetén hiányozhat; hódított terület esetén a központból történik az irányítás; adott esetben föderális, szövetséges szerkezetben mellérendelt szerephez is juthat; lehet független is, vagy más centrumnak alárendelve. A periféria központtól való gazdasági függése a periféria primitív gazdasági állapotaiban teljesen hiányzik; amennyiben a periféria csupán a nyersanyagok kitermelésére szakosodott, kialakul a függőség a felvevőpiactól; a másodlagos és harmadlagos gazdasági szektor függhet a belső piactól; adott esetben pedig kiléphet a külső

nemzetközi rendszer elemei közötti integráció erősségi fokának és típusának figyelembevételével, ezek az anarchia, a negarchia és a hierarchia. Az utolsó fejezetben e stratégiák egyikeivel, az átfedő nyílt térrel fogok foglalkozni.

Vissza kell térnünk a világba, a világ dimenzióiba, és észre kell vennünk, hogy hamarosan elveszítjük ebben a felgyorsulásban. Nem a történelem felgyorsulásában (amely a helyi idő miatt már elveszítette az alapjait), hanem magának a valóságnak a felgyorsulásában, amikor fontossá válik az új világidő, ahol a pillanat végleg megszünteti a valós távolságokat; a földrajzi szakaszok közötti távolságokat, amelyek köré szerveződött tegnap a nemzetek politikája és szövetsége...

(Virilio [2002 (1998): 14] – *Az információs bomba*)

A kemény héjú, kölcsönösen exkluzív, a nemzetközi jog alapján egalitárius területi tömbök rendszereként kreált társadalmak alternatíváját, a *deteritorializációt* három diskurzus próbálta meg a maga számára kisajátítani. Noha az alábbiakban kifejtett posztmodern kronopolitika, geoökonómia és többszintű kormányzás elméleteinek hangsúlyeltolódásai nehezen hozhatók közös nevezőre, abban hasonlítanak egymáshoz, hogy így vagy úgy túlléptek a proximitással és exkluzivitással leírható karteziánus társadalmi tér államközpontú gondolatán.⁸

A legmeghökentőbb – néha túlon túl futurisztikusnak tűnő – nézetrendszer nyilvánvalóan a posztmodern szerzők tollából született. Véleményük egyetlen mondatban úgy fejezhető ki, hogy a teret meghódította a sebesség. Ebben az olvasatban a *deteritorializáció* a térbeli kötöttségektől teljesen eloldódó társadalomra vonatkozik, amelyben mintha teljesen megszűnne a távolság jelentősége. Az a nyilvánvaló tény, hogy gyorsabban elrepülhetünk egy afrikai fővárosba Európából, mint ahogy egy szaharai karaván vagy távolsági busz megteszi a két provinciális város közti utat, azt a látszatot kelti, hogy más térben mozog a busz, és másban a repülőgép. Több globalizáció-kézikönyvben visszatér a társadalom térbeli struktúráinak gyökeres átalakulását sugalló ábra, amely a földgömb zsugorításával szemlélteti a szállítóeszközök gyorsulását: míg a hajdani lovas futárnak egy hatalmas glóbusz, a gőzhajónak már csak egy közepes gömb, addig a sugárhajtású repülőgépnek végül csak egy dióhéj nagyságú *földgömböcske* feleltethető meg. A távolság legyőzésének bizonyítékaként az elektroni-

piacra, akkor megszűnik függetlensége. A kulturális alárendeltség nem állhat fenn akkor, ha a periféria elszigetelt, primitív a kultúra; teljes alárendeltség akkor áll fenn, ha a nyelvhasználat és az identitás mechanizmusai teljesen a központ által vannak irányítva; ennél enyhébb az alárendeltség a részleges irányítottság esetén; különálló kultúra és önálló intézmények esetén nem beszélhetünk kulturális alárendeltségről. Lásd Rokkan (1999: 119).

8 A *deteritorializáció* formáinak „közös nevezőre” hozását Scholte (2005) kísérli meg a *szuperterritorialitás* fogalmának bevezetésével. Ebben a szerző tulajdonképpen az egyes szektorokra nézve anélkül von le következtetéseket, hogy különösebben igazolná az – általa egyébként szuperterritoriálisnak tekintett – kibernetikus szféra és a többszintű kormányzás szubsztanciális hasonlóságait. A szintézishez a legközelebb mégiscsak az egyetlen világtér, világtársadalom elképzelésének képviselői jutottak. Például Giddens (1990: 64) szerint „a globalizációt úgy határozhatjuk meg, mint a társadalmi folyamatok világméretűvé válását, amely távoli helyeket úgy köt össze, hogy a helyi történéseket nagyon távoli események alakítják, és fordítva.” Ezt a jelenséget Giddens a társadalmi jelenségeknek egyre szélesebb skálán való újratermelődésével magyarázza. E helyzetértékelésből feltétlen egyet kell értenünk a szimultán távolsági cselekvés új lehetőségével, amely először a globalizációval adódott. Dacára ennek, nem valószínű, hogy a szerző magáévá tenné a kronopolitika egyes elképzeléseit. Azt Giddens is elismeri, hogy az egységülés befejezetlen, és léteznek a modernitásnak ellenálló romantikus ellenmozgalmak, amelyek megkérdőjelezzik a világtér egységét. Ezt a fajta funkcionális és kompetenciális töredezettséget a geoökonómia és a többszintű kormányzás inkább szem előtt tartja.

kus kommunikáció mindennapi életben való elterjedésére hivatkoznak, de a pénzpiac és az internet összekapcsolódása, a szállítás és az utazás költségeinek csökkenése is fontos láncszem következtetésükben. Ez utóbbi számukra azért lényeges, mert az elmélet érvényességét így próbálták a kibernetikus téren túlra terjeszteni, sejtetve, hogy a közlekedés valós tereiben is viszonylagossá válik a tér. A változás az ipari és a termelési szférában is bekövetkezett, sőt talán innen indult el, miután a tudásalapú technológiák letaszították trónjától a nyersanyagok feldolgozására szakosodott ipart.⁹

Ezeket a változásokat igen finom stílusú szerzők, Harvey, Virilio, Baudrillard gyúrták elméletté. Az első szerint úgymond a tér és az idő „zsugorodik össze”, a telekommunikáció a globális falu, a gazdasági és a környezetvédelmi egymásrautaltság pedig megint nem a tágasságról és a komfortjáról híres űrhajó kiterjedésére „préseli össze” a világot (Harvey 1989). Hasonlóan fogalmaz Virilio (2002 [1998]: 125), szerinte „a nagy sebesség lassan felváltja a nagy kiterjedést”, az idő ilyen felgyorsulása pedig „felemészti” a teret, ezért a tér végül átadja helyét a vadul száguldó időnek. A „sebességváltás” legszembetűnőbb következménye a valóság virtualizációja, az, hogy „a tárgyak anyagi és geometriai tömege az információ anyagtalan tömegévé változik” (Virilio 2002 [1998]: 122), hogy „a világ egyre »elvontabbá«, »anyagtalanabbá« válik” (Guehenno 1995 [1993]: 8). Ebben az anyagtalan gazdasági világban, mondja Guehenno, a földterületnek már csupán azok az emberek adhatnak értéket, amelyek rajta megtelepedve gazdasági javakat termelnek és adót fizetnek. A háború célja immár nem a területszerzéssel járó zsákmányolás, az erre utaló jelek az első iraki háború kitörésekor is megfigyelhetők voltak.¹⁰

A tér eljelentéktelenedéséről a posztmodern iskola tartogat még meglepő következtéseket a tarsolyában. Az egyik gyakran visszatérő gondolatuk a távellenőrzést és távcselekvést megalapozó szimultaneitás mítosza, ahogyan Virilio (2002 [1998]: 120) lakonikusan kijelenti: „az itt megszűnik, minden most van”. Kétségtelen, hogy a jelenidejűség és a távellenőrzés összetársításának fontos államtani vonatkozásai vannak. Azt sejtetik, hogy ebben a keretben az állam területi hatalmának fenntartásához sem a közelségre (proximitás), sem az összefüggőségre (kontiguitás) nincs már szükség. A másik visszaköszönő gondolatuk az, hogy eluralkodik a valóságon a hiperreális, a cselekvést esetenként a szimuláció és a képi modell határozza meg. Például a radarképernyőkön megjelenő árnyékok, jelek, a lokátorok által felerősített hangok veszik át az anyagi valóságukban láthatatlan és távoli ellenséget. Úgymond „jelek, és nem a dolgok cseréje” határozza meg a harcot, így aztán a hadszínteret (battle-site) felváltja a harci látvány (battle-sight) – mondja egy másik szerző (Derian 1990: 297). Ezek a tapasztalatok közvetlenül átvezetnek a geopolitika végéről szóló következtetésbe.

A kiváló német geopolitikus és filozófus, Carl Schmitt (2003 [1950]: 320) már a múlt század ötvenes éveiben megfogalmazta, hogy a légiháború összehasonlíthatatlan a szárazföldi és tengeri háborúkkal. Nemcsak a hadszíntér eltűnésére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy ellentétben a szárazföldi háborúval, amelyben a megszálló magától értetődően

⁹ Guehenno (1995 [1993]: 8) példája, hogy míg a múlt század jellegzetes iparcikkében, a személygépkocsiban 30–40% arányban oszlott meg a nyersanyag és a hozzáadott szellemi érték, addig a számítógép esetében a nyersanyagszükséglet legfeljebb a termék árának 1%-át teheti ki.

¹⁰ Ahogyan Luke fogalmaz, Kuvait a feudalizmus, a globális energiapiac és az információs kapitalizmus bizarr elegye. Mint ilyen, gazdagságát elsősorban nem olajkútjai, hanem azok a kódok jelentették, amelyek a kibernetikus térben koncentrált, letétek és portfóliók formájában tárolt vagyonához való hozzáférést biztosították. „Irak rátette a kezét az ingatlanokra, de esélye sem volt a kuvaiti hiperreális vagyon megszerzésére” (Luke 1991: 326).

felvállalja a rendőri szerepet, a bombázónak nem célja a terület feletti uralom fentartása, csak a rombolás. A kilencvenes évek információs forradalma csak tetézte ezt az elszemélytelenedési folyamatot.

A posztmodern szerzők a geopolitika területi-földrajzi összetevőinek kiiktatásáért az informatizálódásban rejlő robbanékonyságot okolják. Luke (1991: 319) igen szemléletesen úgy értelmezi ezt az állapotot, mint „az eszmék, a javak, a szimbólumok, az emberek, a képek, a pénz rugalmas felhalmozódása, átható és gyors áramlása egy szétválasztó és fragmentáló, egyben anarchikus és rendezetlen globális” világban. Ez a vad áramlás nemcsak az emberi tapasztalatszerzés elé gördít áthatolhatatlan akadályokat, hanem a hagyományos geopolitika elé is. A vizuális folytonosság megszűnésével „megszűnik a nemzetek területi egymásutániségának jelentősége, a politikai határok maguktól áthelyeződnek a geopolitika valós teréből a kép és a hang közvetítésének kronopolitikai valós idejébe” – vonja le a végkövetkeztetést Virilio (2002 [1998]: 18). A kronopolitika – máshol *technostratégia* vagy *kronoökonómia* – lényege az a fajta gyors érintkezés, amely feltartóztathatatlanul és akadálymentesen tovaáramlik.

Hogy a valóság egyelőre felemás, azt éppen a kronopolitika előbbi sajátosságait megfogalmazó szerző kényszerül elismerni. Luke elfogadja, hogy a jelenlegi világpolitika állapota „etnoföldrajzi beállításokra vezethető vissza”, és hogy a hiperrealizmus számos szimbóluma és eleme a realista hatalmi politika visszamaradt kelléke (Luke 322: 341). A szerző ebből jogosan azt a következtetést vonta le, hogy a kronopolitika csupán egyetlen azok közül a grammatikák közül, amelyekkel a valóság leírható. Egy másik ilyen nyelvtan a geoökonómia.

A *geoökonómia* a neoliberális gazdasági fölfogás peremén keletkezett. Elképzelésük szerint a gazdasági növekedés és a jólét kényszere, végtére tehát a pénz győzte le a területet. Képviselői szintén fontos szerepet szánnak a kibernetikus kereskedelemnek, de egyben úgy látják, hogy a területi tömbök közti versengés kényszere, mint főszabály, változatlanul megmaradt – ami változott, az a „játzsma neve” (Strange 1990). Ezentúl nem a területek uralása, hanem a piaci részesedés megszerzése, a piac ellenőrzése, a foglalkoztatottság növelése, az export versenyképesség emelése, tehát a jóléti állam képességeinek fokozása lesz a játzsma tétje. Képviselői között megtalálhatjuk éppúgy a reterritorializáció hatására figyelmeztetőket (Luttwak 1990; Michaels 2004), mint a poszt nacionalizmus felé nyitókat (Strange 1990 és 1995; Ohmae 1993).

Fontos látni, hogy a geoökonómia kifejezésből a fő hangsúly a gazdaságon van, így ez a hagyományos geopolitikánál tágabb problémakörre utal és jelzi azt is, hogy a politika, még ha „megszüntette” is, de megőrződik, mint egy oltvány. Egyszerűen a társadalmi alrendszerek közti szerepcseréről, az azok közt a történelem folyamán intézményesült viszonyban beálló változásról van szó (Offe 1993 [1984]), amit a makroszociológia képviselői kései modernitásnak, akár posztmodernitásnak neveznek, anélkül viszont, hogy a kronopolitika hirdetőihez hasonlóan túlzottan előreszaladnának az időben. A szektorok inkongruenciájaként is nevezett jelenség főképp a gazdaság és a politika közti viszonyra utal. E viszonyt egyesek a nyitott (*világ gazdasági*) és a zárt (politikai) rendszerek ellentétéként, mások a szakosodás elszabadulásaként értelmezik, amelyet a területi politika rendszerintegráló szerepe egyre kevésbé képes ellenőrzése alatt tartani. Amikor a szektorok közt intézményesült rendszerhatárok lebomlásáról beszélünk, nemcsak az állam politikai hatalmának a visszaszorulására kell gondolnunk, amely a globális tőkével szemben jelenik meg. A nagy világcégek költségvetése vetekszik a közepes európai államokéival, kezükben a strukturális ha-

talom (*Strange*) olyan eszközei összpontosulnak, amellyel ezekhez hasonló hatásokat és következményeket képesek előidézni. Legalább ennyire jellegzetes folyamat a hagyományosan a politika szférájába tartozó jelenségek piacosítása, magánkézbe adása. Ezzel a logikával magyarázható a magán katonai vállalkozóknak, a védelmi szolgáltatások kiszervezésének vagy az üzleti diplomáciának és hírszerzésnek a megjelenése is.

E strukturális átalakulás nem törli el a tér lényegesebb határvonalait, viszont megtisztítja azt a gazdasági tevékenység előtt. „Röviden: a tisztán államok közötti jognak tűnő nemzetközi jog államának politikai határai fölött, alatt, között elterjed a mindent áthatoló szabad, a. m. nem állami gazdaság: a globális gazdaság” – írta a változással nem különösen szimpatizáló, sőt frusztrált Schmitt (2003 [1950]: 235) még a gazdasági liberalizáció adventjén. Ma a *Világkereskedelmi Szervezet* keretei közt már tervezett és intézményesített formában munkálkodnak a világpiac érdekében.

A gazdasági tevékenység egy újabb szempont, a *területenkívüliség* miatt is a deterritorializáció megvalósulásának tekinthető. „Ez a folyamat nem olyan területen zajlik, amelyet azok a tábornokok fogalmaztak meg földrajzi szempontok szerint, akik korábbi századokban a területek nemzetivé válása érdekében háborúztak” (Sassen 2000: 46). Még sincs itt szó arról, hogy megszűnne a valós tér, eltűnne benne a hierarchia, vagy a topológiai perspektívák tetszőlegesen felcserélhetők lennének, ahogyan azt a posztmodern szerzők állítják. Az offshore cégek, a speciális adókedvezményekkel működő ipari parkok és exportfeldolgozó zónák, a *lex mercatoria*, a *forum shopping* (a kedvező jogrendszer megválasztásának lehetősége) és a divatossá váló választott bíráskodás, az amerikai kereskedelmi jogszabályok határon túli kiterjesztése, sőt a kvázi államalakulatok a hirdetői a tér ama új – *buborékszerű* – formáinak, az *extraterritoriális zónáknak*, amelyek hajdan csak a diplomáciai képviselőket és a gyarmati privilégiumokat jellemezték. A hétköznapi életben a területenkívüliség hatásait az energiaárak vagy a biztosítási portfóliók és a befektetési alapok értékének ingadozásai éreztették az 1973-as olajválságtól egészen napjaink amerikai másodlagos jelzálogpiacának kríziséig. Az állam számára a legnagyobb kockázatot az ellenőrzése alól kikerült szabad tőke mozgás jelenti. Mégis, az ilyen területek léte nemcsak veszélyeket hordoz, hanem új lehetőségeket is felkínál azoknak, akik élni kívánnak, akik élni tudnak ezzel.

A „konfliktus logikájának” és a „piac grammatikájának” (Luttwak 1990) egyoldalú házassága óta a geopolitika emberbaráti köntösben tetszeleg. A hidegháború végével egyetértés alakult ki, hogy a lehetséges világkonfliktusok okainak és megoldásaiknak is gazdasági-nak kell lenniük. A hidegháborúhoz képest csökkent a globális fegyveres összecsapás lehetősége, hiszen a háború nemkívánatos nyereségkieséssel jár. „*Üzletelj, és ne háborúzz!*” – így szólna e korszak legáltalánosabb imperatívusza. Legalább ennyire fontos, hogy a gazdasági növekedés kényszere részben a jóléti társadalom fenntartásának követelményéből ered. Csakhogy ahhoz, hogy ezek a piaci lehetőségek a jóléti szolgáltatásokat emelhessék, hangsúlyosabbá kellene válnia annak a szabályozásnak, amely a globális – szociális, környezetvédelmi – kockázat, a fejlesztések egyenletesebb elosztását rendezi. A transznacionalisták szerint ez a feladat meghaladja az állam képességeit, túlmegy annak rendeltetésén.¹¹ Ez az oka annak, hogy a többszintű kormányzás elméletének célja egy ideálisabb munkamegosztás megtalálása.

¹¹ Az államra e szerzők olykor palástolatlanul negatív jelzőkkel hivatkoznak. *Strange* (1995) szerint az állam „odvas”, „kivájt” (*hollowed out*) és „hibás” (*defective*).

A deterritorializáció legrégebbi elmélete az, amit a *többszintű kormányzás* modelljének neveznek. Ezzel itt az európai integrációt magyarázó hasonló nevű elméletnél (Hooghe és Marks 2003) tágabb eszmerendszerre utalok, amely olyan tiszteletre méltó hagyományokban gyökerezik, mint a hatalommegosztásé, a föderalizmusé vagy az önkormányzatiságé, és amely az európai folyamatokon túli társadalmi változások keretelméletévé válhat. Az ide sorolható vélekedések igen tág diszciplináris szórásban jelennek meg és sokféle nyelvet beszélnek, a világdemokráciát és egyetlen világoteret vagy épp a lokalitást hirdető normatív elméletektől, a strukturalista keretekben gondolkodó történelmi szociológiától és a nemzetközi kapcsolatoktól az európai egységesülés intézményrendszerét visszatükröző technicista integrációelméletekig.

Míg a geoökómia a terület katonai ellenőrzésének weberiánus szemléletmódját a funkcióváltás logikája irányából írja felül, addig a többszintű kormányzás elméletei a *jogi* és a *politikai döntéshozás* oldaláról bontják le az állami szuverenitáshoz társított exkluzivitást és monopóliumot: a szétbontott kompetenciákat más-más szintekhez rendelik hozzá. Legfontosabb jellemzője, hogy a kompetenciákat szakágak szerint lebontja, olvasatában a döntéshozói kompetencia hatékonysága győzte le a területet.¹²

A többszintű elméletekben a hatalom újraosztásának tervezete a *térbeli skála* feltételezésével áll összefüggésben. A hatalommegosztás igenlésével a többszintű kormányzás tana elutasítja azt a hagyományos feltételezést, hogy a politikai hatalom és uralom egyetlen központ kisugárzása, és emellett érvel, hogy a hatalom az egyes szintek között, illetve a szinteken belül is több hálózat között oszlik el, a politikai rendszer működése az ezen szereplők közti viszonyokból érthető meg. A skála gondolatához igen nehéz a banális topológiai dimenziókon túl – mint amilyen a *fenn*, a *középen* és a *lenn*, s alkalom szerint az *oldalt* – másvalamit hozzátenni. Az ilyen skaláris gondolkodás termékei a globális-lokális, integráció-fragmentáció átmenet feltételezése, és a kompetenciák leosztását és *keresztezését* sugallják a neotribalizmus (Franck 1993), valamint az új középkor (Eco 1992 [1973]) enigmatikus elképzelései is. Ezért aztán a modell kimondatlan előfeltevéseit tudatosítva célszerű lehet a történelmi szociológiai kiindulópont felvázolása is, amelyből megérthető, hogy a politikai döntéshozás fókuszpontja miként mozdult el ezen a képzeletbeli skálán.

A kiindulópont az, hogy a 11–15. századig elhúzódó társadalmi átalakulási folyamat a kis kiterjedésű, de központosított városállamok, illetve a nagy kiterjedésű, heterogén területű és többközpontú birodalmak, valamint a laza szerkezetű konföderációk helyett a közepes kiterjedésű, központosított döntéshozói testülettel bíró területi államot ruházta fel a társadalmi döntések meghozatalának jogával. Ezek a döntéshozatali szintek és területi skálák a történelem különféle korszakaiban működőképes államalakulatoknak számítottak, és a filozófia történetéből ugyancsak ismertek voltak a parokializmus és az univerzalizmus ideológiai pozíciói. Ilyen szempontból nem jelenthet elméleti nóvumot sem a regionális, a közösségi, a civil társadalom és a szakosodott nem állami testületek döntéshozatali szintjeinek beemelése a hatalmi sokszögbe, sem a hálózati modell.

12 Ellentétben a területi állammal, amelyben a többszintűség korlátok között működik, és minden társadalmi kérdésre általános kompetencia (szuverenitás) kinyilvánításával kíván megoldást nyújtani, amely állandó, de korlátozott számú testület kezébe helyezi e kérdések megválaszolását, a radikális többszintűség a korlátlan számú, funkcióspecifikus és átmeneti tartamú testületek hatáskörébe rendeli a társadalmi problémák megoldását (Hooghe és Marks 2003: 236).

A többszintű kormányzás a kompetenciák és hatáskörök átrajzolásának elmélete. A szó legtágabb értelmében deterritorializációként értékelhető bármilyen, a weberiánus területi államtól eltérő hatásköri eloszlás, sőt a jelenlegi államok földrajzi kiterjedésének drasztikus változása is. Jó okunk van azt feltételezni, hogy ez az utóbb jelzett vertikális átalakulás még önmagában is képes kompetenciaátalakulást eredményezni. A nemzetközi kapcsolatok teoretikusai többször figyelmeztettek, hogy egy nagyszámú kis kiterjedésű államból, illetve egy nagy kiterjedésű kevés, esetleg egyetlen szereplőből álló nemzetközi rendszer más lesz, mint a vesztfáliai területi rendszer (Cederman 1994: 504). Korunk szellemi vajúdságának tünete, hogy nem látjuk világosan, vajon a kompetenciák globális átrendeződését világmeretű gazdasági, civilizációs és politikai egységesülés, vagy ellenkezőleg, nagyméretű területi és funkcionális osztódás fogja-e követni (Jakab 2008). Hasonlóan beláthatatlan az európai integráció fejlődési iránya, amelyet a központosítás és a pragmatikus fragmentáció erői közti eredő fog meghatározni (Moravcsik 1998). Láthatjuk, hogy e lehetséges globális társadalmi változások pontos előrejelzésének módszerei hiányoznak a társadalomtudomány eszköztárából. A tudományos fantázia korlátozottsága miatt felértékelődik a történelmi analógia szerepe, amely figyelmünket a lokalitás és az egyetemességigényű államalakulatok működése felé irányítja.

Következtetésünk a fentiek margóján kettős. Egyrészt a terület különféle elvont modelljei *heurisztikus* értékűek, és termékenynek bizonyultak az alkalmazott kutatásokban. Például a területiség metaelméletei, gondoljunk itt az exkluzív és átfedő terek szétválasztására, segítenek megvilágítani a modern nemzetállam kialakulásának körülményeit. A többszintű kormányzás az európai integrációt magyarázó leíró elméletként is helytállt. A gazdasági és a politikai alrendszerek közötti helycsere, a piacosítás számos új keletű társadalmi jelenség magyarázatára alkalmazható. A kibernetikus szférában a jelenidejűség feltételezése pedig gyökeresen átalakítja az emberi cselekedetek szituáltságáról alkotott elképzelésünket.

Másrészt a *területi vezérfonal* gondolata ennél szélesebb módszertani kérdésre utal, amely rávilágít a tér kérdésének – az időhöz, a társadalomhoz vagy az egyénhez hasonlítható – kitüntetett szerepére a területiség és a deterritorializáció modelljeiben egyaránt. *Occam borotvájának* hasonlatával élve ez felveti a diszciplínák közti kötelező párbeszéd imperatívuszát, hiszen látható, hogy a területiség és deterritorializáció modelljeinek mondanivalója számos más tudományágban pusztán csak újrafogalmazódik. Arra, hogy a tér diskurzusai teljesen leegyszerűsödnek, hogy a *tér tudománya* a 21. században egyfajta *matheis universalis* vagy *koiné* szerepét tölthetné be a többi társadalomtudománnyal szemben, manapság nemigen gondolhatunk. Az viszont biztos, hogy a globális társadalmi változás leírása nem lehetséges a territoriális szociológiai személet dekonstrukciója és meghaladása nélkül.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun (1996): Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In uő. *Modernity at Large*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 27–47.
- Ardrey, Robert (1960): *The Territorial Imperative: A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations*. London: Collins.
- Baldwin, Thomas (1992): The Territorial State. In *Cambridge Essays in Jurisprudence*. Hyman Gross és Ross Harrison (szerk.). Oxford: Clarendon Press, 207–230.
- Bringhenti, Andrea (2006): On Territory as Relationship and Law as Territory. *Canadian Journal of Law and Society* 25(2): 65–86.
- Cederman, Lars-Erik (1994): Emergent Polarity: Analyzing State-Formation and Power Politics. *International Studies Quarterly* 38(4): 501–533.
- Derian, James der (1990): The (S)pace of International Relations: Simulation, Surveillance, and Speed. *International Studies Quarterly* 34(4): 295–310.
- Descartes, René (1996): *A filozófia alapelvei*. Dékány András (ford.). Budapest: Osiris.
- Deudney, Daniel (1995): The Philadelphian System, Sovereignty, Arms Control, and Balance of Power in the American States-Union, circa 1787–1861. *International Organization* (249): 191–228.
- Duchacek, Ivo D. (1986): *The Territorial Dimension of Politics. Within, Among, and Across Nations*. Boulder and London: Westview Press.
- Eco, Umberto (1992 [1973]): *Az új középkor*. Barna Imre (ford.). Budapest: Európa.
- Elias, Norbert (2004 [1939, 1982]): *A civilizáció folyamata*. Berényi Gábor (ford.). Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michael (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Fázsy Anikó és Csürös Klára (ford.). Budapest: Gondolat.
- Franck, Thomas M. (1993) Postmodern Tribalism and the Right to Secession. In *Peoples and Minorities in International Law*. Catherine Brölmann, René Lefeber és Marjoleine Zieck (szerk.). Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 3–8.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1987): *The Nation-State and Violence* (Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism). Berkeley: Polity Press and University of California Press.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Gottmann, Jean (1973): *The Significance of Territory*. Charlottesville: The University Press of Virginia.
- Grosby, Steven (1995): Territoriality: The Transcendental, Primordial Feature of Modern Societies. *Nations and Nationalism* 1(2): 143–162.
- Guehenno, Jean-Marie (1995 [1993]): *The End of the Nation-State*. Trans. by Victoria Elliott. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Häkli, Juoni (1994): Territoriality and the Rise of Modern State. *Fennia* 172(1): 1–82.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971): *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Herz, John (1959): Rise and Characteristics of the Modern State System. In uő. *International Politics in the Atomic Age*. New York: Columbia University Press, 37–75.
- Hooghe, Liesbet–Marks, Gary (2003): Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-level Governance. *American Political Science Review* 97(2): 233–243.
- Jakab Dénes Barna (2008): A területi fragmentáció metaelmélete felé. *Társadalomkutatás* 26(2): 247–266.
- Kelsen, Hans (2001 [1934]): *Tiszta jogtan*. Varga Csaba (ford.). Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Kratochwill, Friedrich (1986): Of Systems, Boundaries, and Territoriality: An Inquiry into the Formation of the State System. *World Politics* 39(1): 27–52.
- Luke, Timothy W. (1991): The Discipline of Security Studies and the Codes of Containment: Learning from Kuwait. *Alternatives* 16: 315–344.
- Luttwak, Edward N. (1990): From Geopolitics to Geo-Economics. Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest* 20: 17–23.
- Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power* (Vol. I.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Michaels, Ralph (2004): Territorial Jurisdiction after Territoriality. In *Globalisation and Jurisdiction*. Piet Jan Slot és Mielle Bulterman (szerk.). Leiden: Kluwer Law International, 105–130.

- Moravcsik, Andrew (1998): Europe's Integration at the Century's End. In uő. (szerk.) *Centralization or Fragmentation? Europe Facing the Challenges of Deepening Diversity and Democracy*. New York: Council on Foreign Relations, 1–58.
- Offe, Claus (1993 [1984]): *Contradictions of the Welfare State*. John Keane (szerk.). Cambridge: MIT Press.
- Ohmae, Kenichi (1993): The Rise of Region State. *Foreign Policy* (Spring), 78–87.
- Rokkan, Stein (1999): State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan based on His Collected Works. Szerk. Peter Flora, Stein Kuhnle és Derek Urwin. Oxford: Oxford University Press.
- Ruggie, John G. (1993): Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization* 47(1): 139–174.
- Sack, Robert D. (1986): *Human Territoriality. Its Theory and History*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sidney: Cambridge University Press.
- Saskia, Sassen (2000): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció világában*. Rotyis József (ford.). Budapest: Helikon.
- Schmitt, Carl (2002 [1932, 1963]): A politikai fogalma. Cs. Kiss Lajos (ford.). Budapest: Osiris, Pallas Stúdió, Attraktor.
- Schmitt, Carl (2003 [1950]): *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum*. Trans. Gary Ulmen. New York: Telos Press Ltd.
- Scholte, Jan A. (2005): Globalization and the Rise of Super Territoriality. In *Mastering Globalization*. Guy Lachapelle és Stéphane Paquin (szerk.). New York: Routledge, 13–37.
- Siverson, Randolph M. és Harvey Starr (1990): Opportunity, Willingness, and the Diffusion of War. *The American Political Science Review* 84(1): 47–67.
- Smith, Barry (1996): Mereotopology: The Theory of Parts and Boundaries. *Data & Knowledge Engineering* 20: 287–303.
- Spruyt, Hendrik. (1994) *The Sovereign State and Its Competitors: An Analysis of Systems Change*. Princeton: Princeton University Press.
- Strange, Susan (1990): The Name of the Game. In *Sea Changes*. Nicholas X. Rizopoulos (szerk.). New York: Council on Foreign Relations, 238–273.
- Strange, Susan (1995): The Defective state. *Daedalus* 124(2): 55–74.
- Taylor, Peter J. (1994): The State as a Container: Territoriality in the Modern World-System. *Progress in Human Geography* 18(2): 151–162.
- Taylor, Peter J. (1996): On the Nation-State, the Global, and Social Science. *Environment and Planning A*. 28(11): 1917–1995.
- Thrift, Nigel (1996): On the Determination of Social Action in Space and Time. In uő. *Spatial formations*. London: Sage, 63–95.
- Varzi, Achille C. (2007): Spatial Reasoning and Ontology: Parts, Wholes and Locations. In *Handbook of Spatial Logics*. Marco Aiello; Ian E. Pratt- Hartmann; Johan van Benthem (szerk.). Berlin: Springer-Verlag, 945–1038.
- Virilio, Paul (2002[1998]): *Az információs bomba*. Ádám Anikó (ford.). Budapest: Magnus Design Stúdió Kft.
- Waltz, Kenneth Neil (1979): *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Wimmer, Andreas és Nina Glick Schiller (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration, and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4): 301–334.